

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๒ เล่ม ๑ คู่มือหลักสูตร

ชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยค (ป.ธ.๘) วิชาแปลมคธเป็นไทย
ชั้นเปรียญธรรม ๙ ประโยค (ป.ธ.๙) วิชาแปลไทยเป็นมคธ

โครงการพัฒนาหนังสือประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรม
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิสุทธีมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๒ เล่ม ๑

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ที่ปรึกษา	: รศ.ดร.โกนิญฐ์ ศรีทอง	
คณะกรรมการ	: พระศรีศาสนบัณฑิต, ผศ., พระมหาขวัญชัย ปุตุตวิเสโส	พระมหาถาวร ถาวรเมธี, ดร.
ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบ	: รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร	
ผู้แปล	: นายสุชญา ศิริธัญกร	นายสินชัย วงษ์จำนงค์
ออกแบบปก	: นายพิจิตร พรหมลี	
จัดรูปเล่ม	: นายสมบุรณ์ เฟ่งพิศ	
พิสูจน์อักษร	: นายสุภฐาน สุดาจันทร์ นางสาวสุจิตรา ชวตรรัมย์	นายจิระศักดิ์ ธารสุจกระจำง
พิมพ์ครั้งที่ ๑	: กรกฎาคม ๒๕๖๓	
จำนวนพิมพ์	: ๕๐๐ เล่ม	

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

วิสุทธีมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค 2 เล่ม 1.-- พระนครศรีอยุธยา :

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2563.

162 หน้า.

1. วิสุทธีมรรค. I. ชื่อเรื่อง.

294.312

ISBN 978-616-300-664-6

จัดพิมพ์โดย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เลขที่ ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอลำไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์/โทรสาร ๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เลขที่ ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอลำไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐๓๕ ๒๔๘๐๐๐ ต่อ ๘๕๕๕-๘๕๕๕

โทรสาร ๐๓๕ ๒๔๘-๕๕๕

คำปรารภ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีโครงการพัฒนาหนังสือประกอบการศึกษา พระปริยัติธรรม ปีงบประมาณ ๒๕๕๙ มีวัตถุประสงค์หลัก คือ (๑) เพื่อสนองพันธกิจด้านบริการวิชาการทางพระพุทธศาสนาของมหาวิทยาลัย (๒) เพื่อพัฒนาเนื้อหาและสื่อการศึกษา พระปริยัติธรรมทุกระดับให้ครบถ้วนสมบูรณ์ ทันสมัย (๓) เพื่อเผยแพร่ผลงานวิชาการทางพระพุทธศาสนาให้เข้าถึงประชาชนทุกระดับ

โครงการนี้เกิดจากความร่วมมือร่วมใจกันของท่านผู้บริหาร คณาจารย์ และเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัย ช่วยกันพัฒนาหนังสือคู่มือประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี ตั้งแต่หลักสูตรชั้นประโยค ๑-๒ ถึงเปรียญธรรม ๙ ประโยค ให้มีเนื้อหาสาระถูกต้อง เป็นที่ยอมรับของพระภิกษุสามเณร ตลอดถึงผู้ที่สนใจ

คัมภีร์ **วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส** เป็นคัมภีร์ภาคภาษาบาลี ที่ท่านพระพุทโธสาจารย์ ได้ถอดถ่ายสารัตถะจากพระไตรปิฎก ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ มาเรียบเรียงปรุงแต่งเข้าระเบียบไว้โดยย่อสั้น แต่มีข้อความล้วนเป็นสาระสำคัญเพียง ๒๓ ปริจเฉท กล่าวคือ พระวินัยปิฎก มี ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ โดยใจความ ได้แก่ศีล อยู่ใน ๒ ปริจเฉท คือสีลนิกาย และธุดงค์นิกาย พระสุตตันตปิฎก มี ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ โดยใจความ ได้แก่ สมาธิ อยู่ใน ๑๑ ปริจเฉท ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓ ถึง ๑๓ ได้แก่ (๓) กัมมัฏฐานคหณนิกาย (๔) ปฐวีกสิณนิกาย (๕) เสสสิกสิณนิกาย (๖) อสุภกัมมัฏฐานนิกาย (๗) ฉอนุสสตินิกาย (๘) อนุสสติกัมมัฏฐานนิกาย (๙) พรหมวิหารนิกาย (๑๐) อารูปนิกาย (๑๑) สมาธินิกาย (๑๒) อิทธิวีนิกาย (๑๓) อภิญญานิกาย และพระอภิธรรมปิฎก มี ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ โดยใจความก็ได้แก่ ปัญญา อยู่ใน ๙ ปริจเฉท ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ถึง ๒๒ ได้แก่ (๑๔) ชันธนิกาย (๑๕) อายตนาตุนนิกาย (๑๖) อินทริยสังจนนิกาย (๑๗) ปัญญาภูมินิกาย (๑๘) ทิฐิวินัยนิกาย (๑๙) กังขาวิตรณวิสุทธินิกาย (๒๐) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิกาย (๒๑) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิกาย (๒๒) ญาณทัสสนวิสุทธินิกาย (๒๓) ปัญญาภาวนานิสังสนนิกาย ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ ถึง ๒๒ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา นี้แหละจะเรียกว่า แผนที่หรือทางสู่พระนิพพาน

เนื้อหาของคู่มือ **วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส** เล่มนี้ อาจจะกล่าวได้ว่า เป็นพระไตรปิฎกฉบับย่อ หรือจะเรียกว่า หัวใจพระพุทธศาสนาชนิดที่ย่อมาอย่างครบถ้วน เพราะพระพุทโธสาจารย์ ท่านแต่งถอดถ่ายมาจากพระไตรปิฎก ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติ อย่างครบถ้วน สามารถที่จะช่วยส่งผู้ปฏิบัติกัมมัฏฐานให้บรรลุถึงจุดหมายคือพระนิพพาน ได้อย่างแท้จริง

(๕)

พระพุทธโฆสศาจารย์ได้มุ่งอธิบายถึงหลักการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ในพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากศีล สมาธิ ปัญญา ดังคำปรารภในคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ภาค ๑ ตอนหนึ่ง ที่กล่าวไว้ว่า “พระไตรปิฎกทั้งหมดนี้ มีอรรถกถาเฉพาะแต่ละคัมภีร์ แต่ว่าคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายเหล่านั้นในระหว่าง ๑,๐๐๐ ปี ได้สูญหายไปจากชมพูทวีป จนหมดสิ้นไม่สามารถจะใช้อ้างอิงในการรจนาคัมภีร์ได้ ด้วยว่า ในคราวนั้น พระพุทธโฆสศาจารย์ ผู้เป็นศิษย์ของพระเวทสะ เป็นพระภิกษุรูปหนึ่งผู้มีความรู้ความสามารถเป็นอย่างดี ได้เรียนพระไตรปิฎกจากพระอุปัชฌาย์ของตนจบแล้ว จึงได้รจนาคัมภีร์ ญาโณทัย เสร็จแล้วได้เริ่มรจนาคัมภีร์ อัญญุสสาลินี ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาของพระอภิธรรมสังคณี และคัมภีร์อรรถกถาพระปริตร แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาสำหรับอ้างอิง พระเวทสะผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ จึงแนะนำท่านให้เดินทางไปเรียน และปริวรรตอรรถกถาทั้งหลายที่มีอยู่ในภาษาสีหฬในลังกาทวีปให้กลับมาเป็นภาษามคธ จะได้เป็นประโยชน์ต่อชาวโลก พระพุทธโฆสศาจารย์จึงเดินทางไปยังลังกาทวีปไปพักยังสำนักของพระสังฆपालเถระ ณ วัดมหาวิหาร เมื่อได้สดับรับฟังและศึกษาอรรถกถาทั้งหมดแล้ว เชื่อมั่นว่าเป็นอรรถกถาที่พระผู้มีพระภาคได้อธิบายไว้ จึงตกลงใจที่จะปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด แต่เมื่อไปขออนุญาตปริวรรตคัมภีร์ จากพระสงฆ์ที่อยู่ในสำนักมหาวิหารแล้วกลับไม่ได้รับอนุญาต โดยทันที เพราะคณะสงฆ์ยังไม่เห็นความสามารถของท่าน จึงขอให้ท่านแสดงความสามารถก่อน โดยการรจนาคัมภีร์ขึ้นมาเล่มหนึ่ง จากข้อความที่คณะสงฆ์กำหนดให้ โดยได้นำคาถาในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ซึ่งเป็นคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบคำถามของเทวดาที่ไปพุลถามว่า

หมูสัตว์ รกชฎทั้งภายใน รกชฎทั้งภายนอก
รุงรังไปด้วยรกชฎ ข้าแต่พระโคตม เพราะเหตุนี้
ข้าพระองค์ จึงขอกราบทูลถามพระพุทธองค์
ใครจะพึงถางรกชฎอันนี้ได้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ
มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร
ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำจิตและปัญญาให้เจริญอยู่
เธอพึงถางรกชฎอันนี้ได้

พระพุทธโฆสอาจารย์พิจารณาพระคานานี้แล้ว เห็นว่าพระคานานี้ประกอบด้วยหลัก คือ ศील สมาธิ และปัญญา อันเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยตรง จึงตั้งชื่อคัมภีร์ว่า **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** แปลความว่า คัมภีร์ที่แสดงทางแห่งความบริสุทธิ์ โดยแบ่งคัมภีร์เป็น ๒๓ นิเทศ มีความยาว ๕๙ ภาณวาร”

คู่มือ **วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส** นี้ เป็นคัมภีร์ที่แปล จากคัมภีร์ วิสุทธิมคคสส นาม ปกรณ์วิเสสสส ปฐโม ภาโค ทุตโย ภาโค และ ตตโย ภาโค ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่เป็นภาษาบาลี ซึ่งปัจจุบัน คัมภีร์วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ทั้ง ๓ ภาค แม่กองบาลีสนามหลวง ใช้เป็น หลักสูตรชั้นปริญญาธรรม ๘ ประโยค วิชาแปลมคธเป็นไทย และชั้นปริญญาธรรม ๙ ประโยค วิชาแปลไทยเป็นมคธ

ในการแปลคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ทั้ง ๓ ภาค นั้น กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ดำเนินการให้มีผู้แปลกร่างก่อน โดยอาศัยเนื้อหาสำนวนการแปลจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑-๒ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ต่อจากนั้น แล้วให้มีผู้ทรงคุณวุฒิ ตรวจสอบเนื้อหาความถูกต้อง แล้วให้คณะทำงาน กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี เป็นผู้ตรวจทาน และส่งให้มีบรรณาธิการตรวจสอบเนื้อหาอีกครั้งหนึ่ง จึงจัดพิมพ์

สำหรับคู่มือ **วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส** ภาค ๒ เล่ม ๑ เล่มนี้ มีเนื้อหาประกอบด้วย ๓ นิเทศ คือ

(๘) **อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ** แสดงวิธีการเจริญอนุสสติกัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๔ ประการ คือ (๗) มรณานุสสติ การพิจารณาความตายเป็นอารมณ์ เพื่อข่มนิวรณ์ทั้งหลาย (๘) กายคตาสติ พิจารณากายเป็นอารมณ์ (๙) อานาปานสติ พิจารณาลมหายใจออก หายใจเข้าเป็นอารมณ์ โดยการศึกษาสนธิ ๕ มนสิการ ๘ วิธีให้เข้าใจกำหนดลม ๑๖ ชั้น จนมีอานิสงส์ให้ได้บรรลุอรหัตตผล (๑๐) อุปสมานุสสติ การระลึกนึกถึงพระนิพพานเป็นอารมณ์พร้อมทั้งอานิสงส์ที่เกิดขึ้นในการเจริญกัมมัฏฐานแต่ละอย่าง

(๙) **พรหมวิหารนิเทศ** แสดงวิธีการเจริญพรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ ประการ คือ (๑) เมตตา กัมมัฏฐาน ฝึกเจริญเมตตาทั้งโดยเจาะจง โดยไม่เจาะจง และโดยไม่มีประมาณ พร้อมทั้งอานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ (๒) กรุณา กัมมัฏฐาน การเจริญกรุณาแผ่ความปรารถนาดีไปในบุคคลและสัตว์ทั้งหลาย (๓) มุทิตา กัมมัฏฐาน การเจริญมุทิตาแผ่ความยินดีไปในบุคคลที่คุ้นเคยกันก่อน

(๖)

จึงไปในบุคคลที่ไม่คุ้นเคยกัน (๔) อุเบกขากัมมัฏฐาน ฝึกแผ่ความวางเฉยไปในบุคคลทั้งหลาย ซึ่งเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก วางใจเป็นกลางในความสุขและความทุกข์ของสัตว์เหล่านั้น ท่านได้อธิบาย โดยละเอียดพร้อมทั้งโทษของการไม่เจริญและอานิสงส์ของการเจริญพรหมวิหาร เพราะเป็นเหตุแห่งอัปนาณาน

(๑๐) **อารูปนิเทศ** แสดงวิธีการเจริญอารูปกัมมัฏฐานซึ่งเป็นขั้นตอนต่อจากการเจริญ รูปกัมมัฏฐานเบื้องต้นที่ผ่านมาแล้ว ได้แก่ (๑) อากาสนัญญาตนณาน การกำหนดพิจารณา อากาศคือช่องว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ (๒) วิญญาณัญญาตนณาน การกำหนดพิจารณา วิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ (๓) อากิญจัญญาตนณาน การกำหนดพิจารณาภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์ (๔) เนวสัญญานาสัญญาตนณาน การกำหนดพิจารณาการเข้าถึงภาวะ มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่เป็นอารมณ์ โดยแสดงวิธีการปฏิบัติเป็นขั้นตอนต่อกันไป อย่างละเอียดพร้อมอานิสงส์แห่งการเจริญอารูปณาน

ในการตรวจทานนั้น คณะทำงาน ได้จัดทำยกศัพท์ที่จะอธิบายขึ้นตั้งเป็นภาษาไทย โดยเน้นคำ เพื่อเป็นประโยชน์ในทางสืบค้นของท่านที่สนใจ เช่น ที่ชื่อว่า **ความตาย** ได้แก่ ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ที่นับเนื่องในภพหนึ่ง ๆ คำว่า **โดยไม่มีเครื่องหมาย** คือ โดยไม่มี เครื่องกำหนด ๆ หมายความว่า “ไม่มีกฎเกณฑ์” ๆ

จริงอยู่ สำหรับสัตว์ทั้งหลาย

ธรรม ๕ ประการนี้ คือ ชีวิต พยาธิ กาล

สถานที่เป็นที่ทอดทิ้งร่างกาย และคติ

ไม่มีนิมิต ใครๆ พังรู้ไม่ได้ ในสัตว์โลกที่เป็นไปอยู่ ๆ

คำว่า **โดยการกำหนดระยะเวลา** อธิบายว่า ระยะเวลาชื่อแห่งชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ในบัดนี้น้อย ผู้ใดถึงจะมีชีวิตอยู่ได้นาน ผู้นั้นก็จะมีชีวิตอยู่ได้ ๑๐๐ ปี หรือเลยขึ้นไปนิดหน่อย ๆ

การทำเชิงอรรถ ทำตามภาษาบาลีต้นฉบับซึ่งมีจำนวนมากโดยอ้างตามแบบภาษาบาลี ต้นฉบับ เปลี่ยนแต่หน้าตามพระไตรปิฎกภาษาไทย ยังทำเชิงอรรถเพิ่มเติมในที่ที่เห็นสมควร เพื่อให้ผู้ต้องการสืบค้นสามารถสืบค้นในพระไตรปิฎกทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยและคัมภีร์ พระพุทธศาสนา ฉบับมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้งภาษาบาลี อรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกา โดยได้อ้างเล่ม ข้อ หน้า ให้สืบค้นได้

(๗)

ขออนุโมทนาขอบคุณคณาจารย์ ผู้บริหาร และเจ้าหน้าที่ กองวิชาการ ตลอดถึงท่านผู้มี
ส่วนเกี่ยวข้อง กล่าวคือ ผู้แปล ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบ คณะทำงาน และคณะบรรณาธิการ ที่ช่วย
ดำเนินการ จัดทำต้นฉบับคัมภีร์ **วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๒ เล่ม ๑ เล่มนี้** จนสำเร็จ
หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คัมภีร์ “วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๒ เล่ม ๑” นี้จักอำนวยประโยชน์ในการ
ศึกษาค้นคว้าทางวิชาการด้านพระพุทธศาสนา ของพระภิกษุสามเณร นิสิต และประชาชน
ที่ใฝ่การศึกษาได้อย่างดียิ่ง อันจะอำนวยผลต่อความมั่นคงสภาพทางพระพุทธศาสนาสืบต่อไป

(พระราชปริยัติกวี,ศ.ดร.)

อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำนำ

“**วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส**” ได้แปลพัฒนาขึ้นมาตามโครงการพัฒนาหนังสือประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรมของกองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีวัตถุประสงค์หลัก คือ (๑) เพื่อสนองพันธกิจด้านบริการวิชาการทางพระพุทธศาสนาของมหาวิทยาลัย (๒) เพื่อพัฒนาเนื้อหาและสื่อการศึกษาพระปริยัติธรรมทุกระดับให้ครบถ้วนสมบูรณ์ทันสมัย (๓) เพื่อเผยแพร่ผลงานวิชาการทางพระพุทธศาสนาให้เข้าถึงประชาชนทุกระดับ

“**วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส**” นี้ เป็นคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทย จากคัมภีร์ วิสุทธิมคฺคสฺส นาม ปกรณ์วิเสสสฺส ปจฺโม ภาโค, ทฺติโย ภาโค และ ตฺติโย ภาโค ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่เป็นภาษาบาลี ซึ่งปัจจุบัน คัมภีร์วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี ทั้ง ๓ ภาค แม่กองบาลีสนามหลวง ใช้เป็นหลักสูตร ชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยค วิชาแปลมคธเป็นไทย และชั้นเปรียญธรรม ๙ ประโยค วิชาแปลไทยเป็นมคธ ในปัจจุบัน

ในการจัดทำต้นฉบับคัมภีร์ **วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส** ภาค ๑-๓ แบ่งเป็นภาคละ ๒ เล่ม เพื่อให้เล่มที่แปลเป็นภาษาไทย มีเนื้อหาเหมาะสม กล่าวคือ

วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๑ เล่ม ๑ วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๑ เล่ม ๒

วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๒ เล่ม ๑ วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๒ เล่ม ๒

วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๓ เล่ม ๑ วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาค ๓ เล่ม ๒

สำหรับหนังสือคู่มือ **วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส** ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้ง ๖ เล่มดังกล่าว อาศัยสำนวนการแปลของหนังสือวิสุทธิมรรค ภาค ๑ และภาค ๒ สถาบันพระไตรปิฎกศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มาเป็นแบบแล้วปรับสำนวนการแปลของเนื้อหาให้สอดคล้องกับหนังสือหลักสูตร วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ภาคที่ ๑-๓ ที่ทางแม่กองบาลีสนามหลวงกำหนดใช้ในการแปลนั้น ได้ทำเชิงอรรถอธิบายเพิ่มเติมในสำนวนการแปลบางคำเพื่อให้ผู้ใคร่ต่อการศึกษาสามารถนำไปสืบค้น ในพระไตรปิฎกทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยและคัมภีร์พระพุทธศาสนา ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยอื่น ๆ เช่น อรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกา โดยได้อ้างเล่ม ข้อ หน้า ให้สืบค้นไว้ ต่อจากนั้น จึงให้ผู้ทรงคุณวุฒิมาตรวจสอบเนื้อหาความถูกต้อง แล้วให้คณะทำงาน กองวิชาการเป็นผู้ตรวจทานและส่งให้มีบรรณาธิการตรวจสอบเนื้อหาอีกครั้งหนึ่ง จึงจัดพิมพ์

(๙)

สำหรับคู่มือ **วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส** ภาค ๒ เล่ม ๑ นี้ เป็นหลักสูตร ชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยค วิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้นเปรียญธรรม ๙ ประโยค วิชาแปลไทยเป็นมคธ มีเนื้อหาประกอบด้วย ๓ นิเทศ คือ (๘) อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ แสดงถึงวิธีการเจริญอนุสสติกรรมฐานที่เหลืออีก ๔ ประการ มีมรรณานุสสติ เป็นต้น (๒) ปริจเฉทนี้ ว่าด้วยอนุสสติ ๑๐ ประการ) (๙) พรหมวิหารนิเทศ แสดงถึงวิธีการเจริญพรหมวิหารกรรมฐาน ๔ ประการ (๑๐) อารูปนิเทศ แสดงถึงวิธีการเจริญอารูปกรรมฐาน ๔ ประการ มีอากาศานัญจายตนกรรมฐาน เป็นต้น

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเล่มนี้ จะยังประโยชน์ต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นกับผู้เกี่ยวข้อง ตามวัตถุประสงค์ของโครงการพอสมควร จึงขอขอบคุณท่านที่ได้มีส่วนร่วมทำให้หนังสือเล่มนี้ สำเร็จลงได้ ขออำนาจแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย จงดลบันดาลให้ท่านทั้งหลาย ทั้งผู้บริหาร ผู้แปล ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบจำนวน คณะบรรณาธิการ และท่านผู้ให้การสนับสนุนด้านการศึกษาเกี่ยวกับ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้งหลาย จงมีความเจริญในธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว โดยทั่วกัน และอุทิศในการดำเนินงานจัดทำต้นฉบับบูชาคุณท่านพระพุทธโฆสอาจารย์ ผู้รจนาวินิโยกวิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสสนี้ และบูรพาจารย์ผู้สืบทอดศาสนธรรมคำสอนมาโดยลำดับ

กองวิชาการ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

กรกฎาคม ๒๕๖๓

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี)	= วินัยปิฎก มหาวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกั	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกั	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกั	(ภาษาไทย)
สั.ส. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาบาลี)
สั.ส. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
สั.นิ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ข. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
สั.สพ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ฉกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตุตก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.นวก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.อิตติ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.เปต. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)

ขุ.ชา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปัญจนิบาตชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.จรียา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จรียาปิฎก	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
---------------	-----------------------	-----------

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ. (บาลี)	= วิสุทฺธิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ. (ไทย)	= วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ. (บาลี)	= วินัยปิฎก สมณตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ. (ไทย)	= วินัยปิฎก สมณตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (ไทย)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ปา.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (ไทย)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.มฺ.อ. (บาลี)	= มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทฺธิ มุลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ม.มฺ.อ. (ไทย)	= มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทฺธิ มุลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
สํ.ส.อ. (บาลี)	= สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี สคาถวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
สํ.ส.อ. (ไทย)	= สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี สคาถวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
สํ.ข.อ. (บาลี)	= สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี ขนธวาวรรคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
สํ.ข.อ. (ไทย)	= สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี ขันธวาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.สตุตฺก.อ. (บาลี)	= องคฺตุตฺตนิกาย มโนรณปุรณิ สตุตฺกนิปาตอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
อง. สตุตฺก.อ. (ไทย)	= องคฺตุตฺตนิกาย มโนรณปุรณิ สตุตฺกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ตฺก.อ. (บาลี)	= ขุทฺทกนิกาย ตฺกนิปาตชาตฺกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ตฺก.อ. (ไทย)	= ขุทฺทกนิกาย ตฺกนิบาตชาตฺกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อสีตี.อ. (บาลี)	= ขุทฺทกนิกาย อสีตีนิปาตชาตฺกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.อสีตี.อ. (ไทย)	= ขุทฺทกนิกาย อสีตีนิบาตชาตฺกอรรถกถา	(ภาษาไทย)

(๑๒)

ช.ป.อ. (บาลี)	=	ชุททกนิกาย สหธรรมบปกาสิณี ปฎิสมภิทามคคอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ช.ป.อ. (ไทย)	=	ชุททกนิกาย สัทธรรมปกาสิณี ปฎิสมภิทามรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.สง.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี อฎฐสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ.อ. (บาลี)	=	อภิธมปิฎก วิภังค สัมโมหวิโนทนีอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ฎีกาพระวินัยปิฎก

สารตถ.ฎีกา (บาลี)	=	สารตถทีปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิมติ.ฎีกา (บาลี)	=	วิมตวิโนทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

วิสุทธี. ฎีกา (บาลี)	=	ปรมตถมณชุสา วิสุทธีมคคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
----------------------	---	-------------------------------	------------

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำปรารภ	(๓)
คำนำ	(๘)
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	(๑๐)
๘. อนุสติกัมมัฏฐานนิเทศ ว่าด้วยเรื่องอนุสติกัมมัฏฐาน	๑
รายละเอียดสำคัญในมรณานุสติ	๑
ว่าด้วยมรณสติ	๑
วิธีเจริญมรณสติ	๒
ระลึกถึงความตายโดยอาการ ๘ ประการ	๓
๑. โดยปรากฏตั้งเพศฉมาต	๓
๒. โดยความวิบัติแห่งสมบัติ	๕
๓. โดยการนำเข้าไปเปรียบเทียบ	๖
๓.๑ โดยความเป็นผู้มากด้วยยศ	๖
๓.๒ โดยความเป็นผู้มากด้วยบุญ	๖
๓.๓ โดยความเป็นผู้มากด้วยกำลัง	๖
๓.๔ โดยความเป็นผู้มากด้วยฤทธิ์	๗
๓.๕ โดยความเป็นผู้มากด้วยปัญญา	๗
๓.๖ โดยเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า	๘
๓.๗ โดยเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า	๘
๔. โดยเป็นกายที่ทั่วไปแก่หมู่มนุษย์และโรคเป็นอันมาก	๙
๕. โดยอายุที่เพลากำลัง	๑๐
๖. โดยไม่มีเครื่องหมาย	๑๐
๗. โดยการกำหนดระยะเวลา	๑๑
๘. โดยขณะนิตหน้อย	๑๓
อานิสงส์แห่งมรณสติ	๑๓
ว่าด้วยกายคตาสติ	๑๔
กายคตาสติที่ประสงคฺ์ในมรณานุสติ	๑๕
อธิบายพระบาลีในกายคตาสติ	๑๖

(๑๕)

ภาวานานิเทศแห่งกายคตาสติ	๑๖
อุคคหโกศล : ความฉลาดในการขึ้นกัมมฐาน ๗ ประการ	๑๗
๑. โดยวาจา	๑๗
เรื่องพระเถระ ๒ รูป ขอกัมมฐาน	๑๗
วิธีสาธยาย	๑๗
โดยใจ โดยสี โดยสัญญาณ โดยทิศ โดยโอกาส โดยตอน	๑๘
ข้อพึงทราบก่อนบอกอุคคหโกศล	๑๙
มนสิการโกศลละ : ความฉลาดในมนสิการ ๑๐ ประการ	๑๙
มนสิการโดยลำดับ	๒๐
มนสิการโดยไม่เร่งนัก	๒๐
มนสิการโดยไม่ชักช้า	๒๐
มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน	๒๐
มนสิการโดยก้าวล่วงบัญญัติ	๒๑
มนสิการโดยละไปตามลำดับ	๒๑
อุปมาเรื่องนายพรานจับลิงในป่าตาล	๒๑
อุปมาเรื่องภิกษุไปบิณฑบาต	๒๒
มนสิการโดยอัปนา	๒๒
อจิจิตตสูตร	๒๓
สีติภาวสูตร	๒๔
โพชฌังคโกศลสูตร	๒๔
ว่าด้วยการกำหนดส่วนทั้งหลาย(โกฏฐาสะ)	๒๕
๑. ผมทั้งหลาย : เกสา	๒๕
๒. ขนทั้งหลาย : โลมา	๒๕
๓. เล็บทั้งหลาย : นขา	๒๕
๔. ฟันทั้งหลาย : ทนตา	๒๗
๕. หนัง : ตโจ	๒๗
สัญญาณหนัง	๒๗
วิธีกำหนดหนัง	๒๘
๖. เนื้อ : มंसี	๒๘
๗. เอ็น: นหารู	๒๙

๘. กระดุก : อฏฐี	๒๙
๙. เยื่อในกระดุก	๓๑
๑๐. ม้าม : วกกัม	๓๒
๑๑. หัวใจ : ทหย์	๓๒
๑๒. ตับ : ยกนัม	๓๒
๑๓. พังผืด : กิโถมกัม	๓๓
๑๔. ไต : ปิหกัม	๓๓
๑๕. ปอด : ปปผาสัม	๓๓
๑๖. ไส้ใหญ่ : อนตัม	๓๔
๑๗. ใสน้อย : อนตคณัม	๓๔
๑๘. อาหารใหม่ : อุทริยัม	๓๔
๑๙. ท้อง : อุทริ	๓๔
๒๐. อาหารเก่า : กรีสัม	๓๕
๒๑. มันสมอง : มตถลุงคัม	๓๖
๒๒. น้ำดี : ปิตตัม	๓๖
๒๓. เสลด : เสมหัม	๓๗
๒๔. หนอง : ปุพฺโพ	๓๗
๒๕. โลหิต : โลหิตัม	๓๗
๒๖. เหงื่อ : เสโท	๓๘
๒๗. มันชั้น : เมโท	๓๘
๒๘. น้ำตา : อสสุ	๓๙
๒๙. มันเหลว : วสา	๓๙
๓๐. น้ำลาย : เขโฬ	๔๐
๓๑. น้ำมูก : สิงฆาณิกา	๔๐
๓๒. ไขข้อ : ลลิกา	๔๑
๓๓. มูตร : มุตตัม	๔๑
สรุปโกฏฐาสะ	๔๑
เกิดอุคคหนิमितและอัปพนานิมิต	๔๒
เรื่องพระมาลกเถระเพียรในโกฏฐาสะได้ปฐมฌาน	๔๒

(๑๖)

เหตุที่ได้ชื่อว่า กายคตาสติ	๔๒
อานิสงส์แห่งการเจริญกายคตาสติ	๔๓
ว่าด้วยอานาปานสติ	๔๓
อานาปานสติ ๑๖ ชั้น]	๔๓
จตุกกะที่ ๑	๔๓
จตุกกะที่ ๒	๔๔
จตุกกะที่ ๓	๔๔
จตุกกะที่ ๔	๔๔
ขยายความปุจฉาในพระบาลี	๔๕
แก้ปาฐะ สนโต ปณฺโฑ	๔๕
แก้ปาฐะ อเสจนโก	๔๖
คำตอบในพระบาลี (ปาฐะ)	๔๗
แก้ อธิ ศัพท์	๔๗
ปาเหมาะแก่การเจริญสติ นัยที่ ๑	๔๗
ปาสังัดแต่เสียงเป็นข้าศึก นัยที่ ๒	๔๘
ปาเป็นโยคภูมิ นัยที่ ๓	๔๘
แก้ปาฐะอื่นๆ	๔๙
แก้ปาฐะ สโตการี	๕๐
แก้ปาฐะ อสสาสปสสาส	๕๑
อานาปานสติเป็นกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๕๑
แก้ปาฐะ สพฺพกายปฏฺฐิสงฺเวทึ	๕๓
แก้ปาฐะ ปสสมภยํ กายสงฺขารํ	๕๔
ลมหายใจและละเอียดเป็นชั้นๆ	๕๕
นัยทางสมณะ	๕๕
นัยทางวิปัสสนา	๕๕
อธิบายความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค	๕๖
วิธีฝึกปฏิบัติ	๕๗
สนธิ ๕ ประการ	๕๗
มนสิการในอานาปานสติกัมมัฏฐาน	๕๘

การนับ : คณนา	๕๘
นับซ้ำ	๕๙
นับเร็ว	๕๙
การติดตาม : อนุพจนานา	๖๐
อานาปานสติต่างจากกัมมัฏฐานอื่น	๖๔
อุบายการนำลมกลับคืน : ผู้ไม่หายใจ ๗ จำพวก	๖๔
เจริญอานาปานสติอาศัยสติและปัญญามาก	๖๕
นิมิตปรากฏต่างกัน	๖๖
อัสสาสะ ปัสสาสะและนิมิตไม่ใช่อารมณ์จิตเดียวกัน	๖๖
การปฏิบัติเมื่อนิมิตปรากฏ	๖๗
การเจริญวิปัสสนา : กำหนดนามรูป	๖๘
พรรณนาจตุกกะที่ ๑	๖๘
พรรณนาจตุกกะที่ ๒	๖๙
พรรณนานาจตุกกะที่ ๓	๗๐
พรรณนาจตุกกะที่ ๔	๗๑
แก้ปาฐะ วิราคานุปสสี นิโรธานุปสสี	๗๒
แก้ปาฐะ ปฏิสนิสสคคานุปสสี	๗๒
อานิสงส์แห่งอานาปานสติ	๗๓
เรื่องพระเถระ(จกกรม)ปรินิพพานในอากาศ	๗๔
ว่าด้วยอุปสมานุสติ	๗๕
แก้ปาฐะ	๗๕
อานิสงส์แห่งอุปสมานุสติ	๗๖
๙. พรหมวิหารนิเทศ ว่าด้วยเรื่องพรหมวิหาร	๗๘
๑. เมตตาพรหมวิหาร	๗๘
บุคคลผู้เป็นอุปสรรคต่อภาวนา ๖ จำพวก	๗๙
เรื่องบุตรขุนนางเจริญเมตตาภรรยา	๗๙
เรื่องภิกษุเจริญเมตตาในอาจารย์ผู้มรณะ	๗๙
เจริญเมตตาต่อตนเองเป็นอันดับแรก	๘๐
เจริญเมตตาารวมแดน	๘๑

(๑๘)

สอนตนเมื่อจิตเกิดปฏิฆะ	๘๑
๑. ระลึกถึงโทษแห่งความโกรธ	๘๑
๒. ระลึกถึงความดีของเขา	๘๓
๓. ความโกรธทำทุกขีให้แก่ตนเอง	๘๔
๔. พิจารณาความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน	๘๖
๕. พิจารณาบุรพจริยาของพระศาสดา	๘๗
สีลवादก	๘๗
ขันติวาทีชาดก	๘๘
จูฬธัมมपालชาดก	๘๘
ฉันทันตชาดก	๘๘
มหากปิชาดก	๘๙
ภูริทัตตชาดก	๘๙
จัมเปยยชาดก	๙๐
สังขपालชาดก	๙๐
๖. พิจารณาความที่เคยเกี่ยวข้องกันในสังสารวัฏ	๙๑
๗. พิจารณาอนิสงส์ของเมตตา	๙๒
๘. สอนตนโดยการแยกธาตุ	๙๒
๙. ทำทานสังวิภาค : ให้และแบ่งปัน	๙๓
๑๐. ทำลายเขตแดน : สัมสัมเมท	๙๓
เมตตาตามาน	๙๔
อธิบายความในอัปมัณญา	๙๕
การแผ่เมตตา ๓ วิธี	๙๕
ความหมายคำว่าวิกุพพนา	๙๖
แผ่เมตตาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕ : อนิสผรณา	๙๖
แผ่เมตตาเจาะจงโดยอาการ ๗ : โอธิสผรณา	๙๗
แผ่เมตตาเจาะจงทิศโดยอาการ ๑๐ : ทิสผรณา	๙๗
แผ่เมตตาเจาะจงทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๒ ในบุคคลประเภทที่ ๒	๙๘
แผ่เมตตาเจาะจงทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๖ ในบุคคลประเภทที่ ๖	๙๘

แก้ปาฐะ สัพพะ สุตตา เป็นต้น	๙๘
เมตตาทิปปนา ๕๒๘	๑๐๐
แก้ความเมตตานิสงส์	๑๐๑
เรื่องพระวิสาขาเถระเมตตาวีhari	๑๐๑
๒. กรุณาพรหมวิหาร	๑๐๔
๓. มุทิตาพรหมวิหาร	๑๐๕
๔. อุเบกขาพรหมวิหาร	๑๐๗
ว่าด้วยข้อปลีกย่อย	๑๐๗
วินิจฉัยโดยอรรถ	๑๐๘
วินิจฉัยโดยลักษณะ เป็นต้น	๑๐๙
ความสำคัญของพรหมวิหาร	๑๐๙
สิ่งที่เป็นข้าศึกใกล้-ไกลของพรหมวิหาร	๑๐๙
ลำดับการขยายอารมณ์ของพรหมวิหาร	๑๑๑
อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลจากพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น	๑๑๑
เหตุที่ชื่อพรหมวิหารและมี ๔	๑๑๑
พรหมวิหาร ๓ ประการข้างต้นสำเร็จเพียงตติยฌาน	๑๑๒
อัปมัญญามีอานุภาพต่างกัน	๑๑๖
อัปมัญญาทำกัลยาณธรรมให้บริบูรณ์	๑๑๗
๑๐. อารูปนิเทศ ว่าด้วยเรื่องอารูปปะ	
อากาศานัญจายตนะ	๑๑๙
การเพิกกลีณ	๑๒๐
อุปะจาระและอัปปนา	๑๒๐
ความต่างกัน ในอากาศานัญจายตนะ	๑๒๑
แก้ปาฐะ สัพพะโส	๑๒๑
แก้ปาฐะ รูปสญญานัน	๑๒๑
แก้ปาฐะ สมติกุกมา	๑๒๒
แก้ปาฐะ ปฏิกขสญญานัน อตถงคมา	๑๒๓
แก้ปาฐะ นานตตสญญานัน อมนสิการา	๑๒๔

(๒๐)

ความต่างกันแห่งปาฐะ	๑๒๔
ความหมายโดยสังเขป	๑๒๕
แก้ปาฐะ อนนโต อากาโส	๑๒๕
แก้ปาฐะ อากาसानญายตน์ อุปสมปชช วิหริติ	๑๒๕
วิญญาณัญญายตนะ	๑๒๕
แก้ปาฐะในวิญญาณัญญายตนะ	๑๒๖
อากิญจัญญายตนะ	๑๒๗
แก้ปาฐะในอากิญจัญญายตนะ	๑๒๘
เนวสัณญานาสัณญายตนะ	๑๒๙
แก้ปาฐะในเนวสัณญานาสัณญายตนะ	๑๓๐
ความหมายแห่งคำ	๑๓๒
เรื่องน้ำมันทาบาตร	๑๓๒
เรื่องน้ำในทางเดิน	๑๓๓
ว่าด้วยข้อปลีกย่อย	๑๓๔
อรุปสมบัติเลื่อนชั้นโดยล่วงอารมณ์มิใช่ล่วงองค์	๑๓๔
อรุปสมบัติประณีตกว่ากันเพราะองค์ประณีตเข้าโดยลำดับ	๑๓๔
อุปมาเรื่องพื้นปราสาทและเรื่องผ้า	๑๓๔
อุปมาอรุป ๔ เปรียบกับบุรุษ ๔ คน	๑๓๕
บรรณานุกรม	๑๓๘
ผู้พัฒนาเนื้อหาคัมภีร์วิสุทธิมรรค	
- ที่ปรึกษา	๑๔๑
- คณะบรรณาธิการคัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาค ๒ เล่ม ๑	๑๔๑
- ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบคัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาค ๒ เล่ม ๑	๑๔๒
- คณะผู้แปลคัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาค ๑-๓	๑๔๒
- ผู้จัดรูปเล่มคัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาค ๒ เล่ม ๑	๑๔๒